
Muhamed Filipović

Status sociologije kao nauke u današnjoj Bosni i Hercegovini i neki primjeri koji se odnose na to pitanje

Sociologija ima u Bosni i Hercegovini relativno dugu historiju. Prve ozbiljnije radove iz te naučne oblasti dobili smo već prije Drugog svjetskog rata, dakle, manje od stotinjak godina nakon što je Auguste Comte utemeljio tu novu nauku. Već je tridesetih godina XX vijeka u Sarajevu djelovalo nekoliko pisaca koji su dali izvjestan doprinos upoznavanju naše javnosti s tom naukom. Najpoznatiji od njih je bio Ljubomir Živković, inače pisac jednog udžbenika iz sociologije, koji je i nakon Drugog svjetskog rata jedno vrijeme djelovao u našoj sredini, a manje priloge su dali Slavoljub Dubić, u oblasti sociologije sela, i neki mlađi pisci, osobito saradnici prijeratnih naprednih časopisa «Pregled» i «Putokaz». Nažalost, kako je nakon Drugog svjetskog rata u našoj nauci, a pod utjecajem dogmatske marksističke koncepcije, koja je smatrala da je marksizam najviši oblik i domet filozofske i društvene misli i naučne spoznaje o prirodi, društvu i ljudskom mišljenju i historiji, kao domenu iskazivanja i praktične primjene ove svijesti, društvena nauka bila obavezana da prihvati koncept historijskog materijalizma, to je sociologija bila negirana u cijelosti ili smatrana buržoaskom naukom i tako stavljena u stanje mirovanja. Shodno staljinističkom shvatanju marksizma, u kojem je historijski materijalizam iscrpljivao svaku spoznaju o društvu, sociologija je, kao samostalna nauka, izgubila teren i bila u neku ruku proskribirana. Smatrana je tipičnom buržoaskom naukom, koja ima zadatak da, pod konceptom društva kao organske ili neke druge cjeline i njenih specifičnih zakona, stvori iluziju o postojanju nekakvog cjelovitog društva i time prikrije činjenice njegove klasne podjele i stalne borbe i antagonizma između društvenih klasa, koja mora imati poznati i u marksizmu predviđeni završetak, a to je proleterska revolucija, eksproprijacija eksproprijatora, ukidanje klasa i izgradnja socijalizma, kao prve i komunizma, kao druge faze besklasnog društva. Cijela dotadašnja historija, kako se smatralo, nije ništa drugo nego historija klasnih borbi i tek će ukidanje klasa, kako je govorio Karl Marks, omogućiti

da se «riješi zagonetka historije i razvoj društva stavi pod kontrolu ljudi, odnosno udruženih radnika». Do tada u historiji vladaju klasni zakon, koji djeluju snagom zakona prirode, a historija je poprište događanja nužde, a ne slobode. Bilo je nekih ljudi, mada ne i kod nas u Sarajevu, koji su pružali otpor takvoj redukcionističkoj koncepciji i nastojali vratiti značenje i naučni dignitet filozofiji i nauci uopće, a posebno sociologiji kao samostalnoj nauci o društvu, ali je to bilo moguće, kao i kod svake druge vrste kritike marksizma, ili bilo koje druge apsolutne teorije i nosioca apsolutne istine, vršiti samo u okviru neke mimikrijski plasirane i kontrapunktualne verzije kritičke ideje. Zbog toga je sociologija kod nas dugo egzistirala i razvijala se u neku ruku skriveno, ili pod pežorativnom nominacijom građanske nauke (građanske sociologije), koja se smatrala naukom drugog reda, dakle, nalazila se u kontrapunktu ili u kontrarnoj relaciji: historijski materijalizam - građanska sociologija. Tako se ipak moglo govoriti o sociologiji, a definicija sociologije kao građanske nauke služila je kao stidni veo koji je krio ono što svi znaju da postoji, a to je jedna nauka o društvu koja želi biti samostalna i emancipirana od svake, pa i marksističke filozofije ili druge neke vrste teološkog i apsolutnog mišljenja. U stvari, izlažući njen sadržaj i usput kritikujući građansku sociologiju, autori su nastojali da ipak izlože njene osnovne koncepte o čovjeku i ljudskom društvu i tako je, u tom skrivenom i pervertiranom obliku, učine naučno relevantnom i pokažu šta ona hoće i čime se bavi. Trebalo je da ideološki dogmatizam dobro popusti, ne samo u pogledu političkih i ideoloških koncepcija nego i u pogledu težnje ideologija da one i politika strogo kontroliraju nauku i svaku drugu duhovnu djelatnost čovjeka, pa da se sociologija počne i kod nas njegovati i razvijati u okviru njenog klasičnog koncepta, tj. kao samostalna nauka o društvu, odnosno, kao zasebna nauka, koja ima svoju specifičnu metodologiju, zasnovanu na određenom epistemološki izgrađenom i priređenom konceptu o ljudskom društvu, čime je određen i njen predmet i legitimirana njena metodologija i ona počela da egzistira kao izgrađena nauka. Ta nauka je morala proći kroz proces emancipacije u odnosu na ovisnost prema svome porijeklu i idejama na kojima je zasnivala svoj razvoj, a koje su većinom potjecale iz filozofija i posebno filozofije historije i društva, historiografije i osobito etnologije ili socijalne i kulturne antropologije, kao onih nauke iz kojih je sociologija u toku svog nastanka i početnih faza razvoja crpila mnoge polazne pojmove, probleme i metodološki aparat, kako bi se utemeljila kao zasebna nauka o društvu. Taj proces je kod nas započeo kasnih pedesetih godina, onda kad su popustile najveće brane slobodnom mišljenju, odnosno kad je nauci dana određena sloboda da, kako je bilo rečeno u «Programu Saveza komunista», «bude sama sebi sudija». Najzaslužniji ljudi naše tadašnje nauke, koji su doprinijeli emancipaciji sociologije iz okvira historijskog materijalizma i osigurali njenu rehabilitaciju kao samostalne društvene nauke, bili su, među

ostalim, Rudi Supek, Joža Goričar i Radomir Lukić. Oni su se prvi odlučili da sociologiju interpretiraju unutar njenih već stoljetnih tradicionalnih koncepata i da naglase njenu naučnu samostalnost, oslanjajući se na velika dostignuća nekih graničnih nauka sociologije u našoj tradiciji, kao što su etnologija (Milenko Filipović, Branimir Gušić, Tihomir Đorđević, Veselin Čajkanović, Konstantin Gavazzi i drugi), te sociologija sela i porodice (Rudolf Bičanić, Slavoljub Dubić i Vera Erlich). Naši branioci sociologije kao zasebne nauke su se oslanjali i na velika dostignuća i ugled predstavnika sociologije u Evropi i Americi, kao što su bili Max Weber, Theodor Simmel, Pitrim Sorokin, George Gurvich, a osobito predstavnici Frankfurtske škole, koji su razvijali jednu marksistički utemeljenu sociologiju, u čijem centru je bila ideja kritike društva na temelju izučavanja njegovih autentičnih problema i odnosa. Tome treba dodati i velika dostignuća socioloških istraživanja koja su vršili neki antropolozi, kao Margareth Read i Claude Lewi Straus itd. Naravno, ovi tvorci naše sociologije nisu napustili marksističko stajalište u odnosu na osnovne koncepte o društvu, ali su osigurali sociologiji, kao zasebnoj nauci, pravo da na temelju marksizma, osobito u pogledu općih konceptualnih stavova o društvu i prirodi društvenih odnosa, samostalno razvija svoje pojmove o društvu i metode njegovog istraživanja.

U Sarajevu je nakon Drugog svjetskog rata duže vremena potpuno vladao klasični dogmatski koncept historijskog materijalizma, koji teorijski nije uopće dopuštao mogućnost postojanja sociologije kao posebne nauke o ljudskom društvu. Smatralo se da je za svaku spoznaju o društvu dovoljna teorija historijskog materijalizma. Početkom šezdesetih godina započeli smo i mi u Sarajevu da uvodimo sociologiju, i to na temelju koncepta jedne zasebne nauke o društvu, koja sama razvija svoje osnovne koncepte i metode istraživanja i nije derivat teorije historijskog materijalizma. U tom pogledu, za uvođenje pojma i predmeta nauke koja se naziva sociologija u opticaj i univerzitetsku nastavnu praksu i život najzaslužniji je bio Ante Fijamengo, koji je bio i prvi profesor sociologije na Sarajevskom univerzitetu i pisac prvog univerzitetskog udžbenika iz opće sociologije koji se pojavio u Bosni i Hercegovini i jedan od prvih u Jugoslaviji. Zapravo, od uvođenja ovog predmeta u program nastave, prvo, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a to je bilo 1958. godine, kad je osnovana Katedra za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, može se kazati da je sociologija započela svoj javni život kao nauka i kod nas. Do tada se ona krila pod mimikrijskim nazivom «Osnovi društvenih nauka», što je, u teorijskom obzoru tadašnjeg marksizma, značilo i bilo drugo ime za historijski materijalizam, koji je predstavljao teorijsko-metodološku osnovu svih društvenih nauka. Predmet «Osnovi nauke o društvu», ma šta to značilo, a moglo je u izvedbi da bude različito, figurirao je kao opći predmet na Univerzitetu, a pri Univerzitetu je bila formirana posebna ustanova, pod imenom Centar za osnove nauke o

društvu, koja se brinula o održavanju nastave tog predmeta na svim fakultetima Univerziteta u Sarajevu. Više godina sam bio predavač tog predmeta na raznim fakultetima, kao što sam jedno kraće vrijeme (pred pripajanje te ustanove novostvorenom Fakultetu političkih nauka) bio i rukovodilac tog Centra. Od tih početnih koraka etabliranja jedne nove-stare nauke u univerzitetskom životu i naučnom radu naše sredine prošlo je 55 godina i nešto se na tom polju ipak dogodilo. Naše pitanje je šta se to dogodilo i gdje se ta nauka nalazi danas, kakav status ima u naučnoj praksi i na univerzitetu i kakve rezultate nudi našoj nauci, odnosno saznanju o društvu u kojem živimo. Pitanje se sastoji u tome da pokušamo dati ocjenu da li je novoinstalirana nauka, koja se naziva sociologija, podrazumijevajući cijeli njen naučni i spoznajni potencijal, uspjela da se etablira i dade doprinos razvoju nauke kod nas uopće i naših spoznaja o društvu u kojem živimo.

Na navedeno pitanje je moguće odgovoriti samo istražujući naučnu produkciju u ovoj oblasti nauke i, zatim, kritički obrađujući doprinose koje su toj nauci dali oni naučnici koji su nekada ili koji danas aktivno, kao istraživači, predavači i pisci djeluju u oblasti sociologije i njenih mnogobrojnih područnih disciplina. Introdokcija sociologije kao nauke u sistem našeg univerzitetskog obrazovanja izvršena je na taj način da je sociologija postala opći predmet za sve studente Univerziteta, a na dva fakulteta (Filozofskom i Fakultetu političkih nauka) ona je bila i predmetna grupa, dok je u naučni život ušla bez ikakvih ograničenja i sumnji u njenu vrijednost i mogućnosti, u smislu nauke koja je priznata. Taj inicijalni korak, uvođenje i priznavanje samostalnosti sociologiji ostvaren je veoma brzo, tako da je sociologija, već za nekoliko godina od uvođenja u naučni i univerzitetski život, počela djelovati kao nauka koja je svjesna svoje samostalnosti, naučne odgovornosti i svog zasebnog polja rada i posebnih metoda istraživanja svog predmeta, svog prava da, bez tutorstva bilo koje druge nauke ili teorije (filozofije, antropologije, etnologije, ekonomije, prava ili teorije historijskog materijalizma), razvija i dokazuje svoje mogućnosti u oblasti spoznaje o društvu, na temeljima pretpostavke o zasebnosti svog predmeta i njemu odgovarajućih metoda istraživanja. Sve to, i predmet i metode sociologije su definirani u kontekstu tada savremenih shvaćanja o njoj kao nauci, onakvih kakve su razvijane u svjetskoj sociološkoj literaturi nakon Drugog svjetskog rata, ali i prije njega, tj. sve od kraja XIX do sredine XX vijeka. Kod svih reprezenata naše sociologije mogu se primijetiti znatni utjecaji autora koji su vladali sociologijom - od Maxa Webera do Georga Gurvicha. Šta više, ona je brzo pokazala veliku propulzivnu moć, što je i razumljivo za jednu u svijetu već etabliranu i veoma visoko razvijenu nauku, a koja je kod nas bila tek uvedena i zasadena na područje na kojem je imala malu ili nikakvu tradiciju. To znači da je ništa nije opterećivalo i kad se

oslobodila tutorstva nekih shvaćanja, imala je široko i plodno tlo za razvoj. U tim uvjetima je njen prvi zadatak bio da nadoknadi propušteno i postigne nivo koji bi bio uporediv sa stanjem u ostalim zemljama gdje ona ima dužu tradiciju. Brzo apsorbirajući bogata iskustva polustoljetnog razvoja u zapadnim zemljama, sociologija je doživjela veoma brz razvoj i u nekim osnovnim svojim aspektima, odnosno u pogledu evolucije shvatanja o društvu, njegovoj strukturi, odnosima u njemu i zakonima razvoja, ali i s obzirom na strukturu same nauke, a prije svega u shvatanju njenog predmeta i obogaćivanju spektra njenih istraživačkih metoda, ona je kod nas uskoro postala nauka slična sociologiji bilo gdje u svijetu. Ona je napuštala opću teorijsku verbalistiku naslijeđenu iz filozofije i postajala onakvom kakva se razvila za stoljeće uspješnog razvoja u Evropi, u kojem vremenu je donijela niz novih spoznaja o prirodi društvenog odnosa i ponašanja ljudi i razvila cijeli niz interpretacija i tumačenja položaja i odnosa socijalnih i profesionalnih grupacija u društvu, kao i načina koncipiranja odnosa ljudi i njihovog društvenog položaja. Tako je i kod nas ova nauka relativno brzo postigla zavidan stupanj naučne kompetencije i relevancije. U tom kontekstu, sociologija je relativno brzo počela da izlazi iz teorijsko-historijskih shema i općih mjesta govora o društvu kao totalnoj pojavi i bila orijentirana na empirijska istraživanja različitih aspekata društvene strukture, odnosa u društvu i ponašanja ljudi, što je dovelo do njenog razlaganja na niz zasebnih disciplina ili područja interesa, kao što su opća ili teorijska pitanja utemeljenja same sociologije, razvijanje njenog pojmovnog i kategorijalnog aparata, s jedne, i na niz specijalnih disciplina i polja istraživanja, koji su se u njoj razvili tokom njenog dotadašnjeg razvoja, a koji su nosili glavni teret naučnoistraživačkog procesa i obogaćenja njenih spoznaja, jer su joj osiguravali empirijski materijal za potrebna teorijska uopćavanja. Zasebna područja istraživanja, kao što su industrija, odnosi na radu, obiteljski odnosi, selo, urbane sredine i pojave u njima, promjene u društvu i njegovo funkcioniranje u uvjetima tih promjena, gradovi u uvjetima naglog rasta stanovništva, kultura i njeno funkcioniranje, pojava masovne kulture, umjetnost i posebno patologija društvenog života, birokratski aparat vladavine itd, dovela su do nastanka cijelog niza zasebnih disciplina sociologije, što je obogatilo dijapazon i kvalitet njenog naučnog djelovanja. Ono najvažnije što se zbivalo u oblasti rasta naučne osnovanosti i kompetencije sociologije je činjenica da je ona započela svoj put od nauke koja je bila sadržana u uopćenim formulama o sociologiji i njenoj predmetnoj strukturi, što se izražavalo osobito plastično u pojavi brojnih udžbenika sociologije (naravno kompilacija), ka svom utemeljenju u nizu konkretnih istraživačkih radova, koji su plastično i sadržajno dokazivali njene mogućnosti kao nauke o društvu i obogaćivali ukupnu spoznaju o društvu, ali sada ne apstraktno shvaćenom općem društvu, nego jednom

konkretnom društvu. Naravno, široko zasnovan istraživački program u oblasti sociologije bio je osobito važan za društva koja se brzo razvijaju i zbog toga mijenjaju, mijenjajući ujedno i neke odnose i karakteristike društvenog života. Jedni su oblici i odnosi nestajali, drugi nastajali i socijalna dinamika je bila veoma izražena. Specijalne sociološke discipline, koje su nastale i o kojima imamo literarne tragove i dokaze postojanja u specifičnim istraživačkim radovima, a ne samo u interpretacijama strukture nauke kao takve, bile su sociologija rada, sociologija industrije, sociologija samoupravljanja, sociologija sela ili ruralna sociologija, sociologija gradova ili urbana sociologija, sociologija politike, sociologija religije, sociologija kulture, sociologija nauke i sociologija umjetnosti itd., a započeo je i proces formiranja nekih užih polja socioloških istraživanja, vezanih za nove uvjete života ljudi, kao što su pojave manifestacija masovne kulture, masovne delikvencije mladih, radikalne promjene u odnosima u obitelji i sl. Tako su nastali neki značajniji pojedinačni istraživački radovi, ali su se oblikovali i postavljeni su i novi univerzitetski kolegiji. Na našim univerzitetima, prije svega u Sarajevu, formirani su kolegiji iz oblasti opće ili teorijske sociologije, historije sociologije i socijalnih doktrina, vezanih i sa političkim doktrinama, zatim metodologije sociologije i posebno metodologije istraživanja u polju ili primjene sociološke metodologije u istraživanjima konkretnih društvenih pojava, industrijske sociologije ili sociologije rada, kao i iz urbane i ruralne sociologije, sociologije religije i kulture, te sociologije posebnih društvenih pokreta i stanja - kao što su: mladi, obitelj, radništvo, štrajkovi, kriminal sl. Ovaj trend razlaganja materije sociologije na specijalne sociološke discipline nastavljen je i kasnije, ali je ovdje bitno konstatirati da, upravo zbog ovih razlaganja njene materije, sociologija nije ostajala prazna opća i spekulativna disciplina, kakvih je tendencija bilo veoma mnogo, nego se morala uputiti ka konkretnim istraživanjima u okviru pojedinih svojih disciplina, koje su bile već koncipirane, što je veoma mnogo značilo za njeno sadržajno i naučno utemeljenje i obogaćenje. Istina, uporedo s ovim razvojem nastajale su i koncepcijske razlike u razumijevanju brojnih pitanja sociologije kao nauke u cjelini i pojedinih njenih disciplina. Samo što su ove razlike bile imanentne procesu razvoja sociologije kao zasebne nauke i bogaćenju spoznaja o društvu i time plodne po njen razvoj, a ne dogmatske rasprave o načelima i općim pitanjima karaktera ljudskog društva i historije, kakav su imale u periodu vladavine historijskog materijalizma, kao opće i teorijske osnove nauka o društvu. Ove razlike su zahvatale temeljna epistemološka i metodologijska pitanja, kao što su pitanja o tome šta je zapravo društvo i koji ga elementi konstituiraju, koji su elementi društvene strukture stabilni, a koji promjenljivi, šta su to društvene činjenice, odnosno šta je ono što se može kao činjenica koja izražava postojanje društva konstatirati i istraživati adekvatnim egzaktnim

metodama. Te rasprave omogućavale su da se raščiste neka značajna pitanja i da se, konzekvencijama izvoda iz osnovnih postavki epistemologije i metodologije, razviju potpunije i adekvatnije opće ideje i koncepti sociologije u cjelini, kao i njenih pojedinih disciplina. Sve to što se zbivalo na razini teorijskih rasprava i istraživačkih poduhvata je značajno doprinijelo razvoju sociologije kao nauke kod nas i takav razvoj je počeo donositi konkretne naučne rezultate. O tome svjedoče brojni radovi koje su u razdoblju od 1962. pa do kraja sedamdesetih godina objavili autori kao što su M. Filipović, S. Tomić, E. Čimić, Z. Vidaković, R. Stojak, I. Komšić i drugi, a koji su donijeli značajan poticaj usmjerenju sociologije ka jasnijim teorijskim konceptima i egzaktnim metodama istraživanja, te novom shvatanju društva. Veliki značaj za ovakav razvoj imala je pojava obimne studije ili, bolje reći, kompendija Rudija Supeka (koji je bio pionir u mnogim stvarima) pod naslovom «Javno mnijenje», a u kojem je Supek bravurozno pokazao kako je svako saznanje o društvu i čovjeku, o njegovom društvenom ponašanju također empirijskog karaktera, kao što je i svako drugo saznanje o svijetu te da postoje adekvatne metode koje omogućavaju egzaktno istraživanje i dobivanje pouzdanih rezultata o onom što je predmet istraživanja. U ovom smislu je bila otvorena javna rasprava i uglavnom se radilo o dvije tendencije u mišljenju. Jedna se izražavala u stavu da je sociologija nauka o društvu, a da je društvo totalitet svih pojava koje izražavaju međusobno povezane oblike i funkcije ljudskog života. Ovo shvaćanje je direktno slijedilo iz gnoseološko-epistemoloških i metodoloških postavki Karla Marksa, čija se metoda istraživanja društva temeljila na metodološkoj, a to je ujedno značilo i konceptualnoj dominaciji pojma totaliteta (naslijede Hegelove dijalektike), a taj totalitet je, u njegovoj interpretaciji, predstavljala roba. Iz pojma robe i njene strukture i funkcije koju vrši u društvu derivirani su svi ostali odnosi, koje ona razvija i daje im pečat. Zbog toga je Marks kapitalističko društvo (pogledati «Kapital») i nazvao «društvo robnih proizvođača». Totalitet je organizirana i strukturirana cjelina, koja je kao takva nadređena svim svojim dijelovima i svagda predstavlja nešto više nego samo zbir dijelova koji ga sačinjavaju. Zapravo, totalitet je i zbir svojih dijelova i još nešto više, jer funkcionira i po dijelovima i po cjelini svog bitka. U toj cjelini razlikujemo primarne i sekundarne, odnosno izvorne i izvedene elemente. U primarne elemente spadaju, prema tada vladajućoj marksističkoj koncepciji društva, način proizvodnje života ljudi, što u sebi ujedinjuje sredstva za proizvodnju (sredstva za rad i predmete rada) i odnose u proizvodnji (odnos ljudi prema sredstvima za proizvodnju - posjedovanje sredstava za rad ili posjedovanje vlastite radne snage), koji čine realnu materijalnu bazu života svakog društva i potom sve druge društvene odnose, koji se mogu izvesti iz tog temeljnog odnosa. To ujedno znači da je za tu vrstu koncepcije o nauci o društvu

društveni odnos ono što je primarni predmet istraživanja i iz čijeg proučavanja možemo dobiti najviše bitnih informacija o društvu kao cjelini. Društvo se, u okviru te koncepcije, tumači kao ukupnost društvenih odnosa ljudi koji u nekom društvu žive, a što nije ništa drugo nego ono što se u marksističkoj terminologiji nazivalo proizvodnim i društvenim odnosima, koji se tretiraju kao baza društva, dok su u sekundarne elemente ili oblast nadgradnje spadali politički i svi drugi odnosi i djelatnosti ljudi, kao što su proizvodnja ideja svih vrsta, među koje su spadale vjerske predstave, nauka, filozofija, političke ideje, moralna shvaćanja i umjetnost, kao i svi drugi oblici duhovnog izražavanja ili, kako se to u toj istoj terminologiji nazivalo, ideološka nadgradnja. Oblast nadgradnje je dijeljena na političku i pravnu i na duhovnu nadgradnju, a među svim ovim elementima i segmentima strukture društva postojala je čvrsta međusobna ovisnost, i to u hijerarhijskom smislu. Odnosi baze određuju odnose nadgradnje u cjelini, a politički i pravni odnosi određuju odnose duhovnog prostora. Tako se društvo pojavljivalo kao uređen sistem elemenata, od kojih je jedan dio smatran temeljnim, dok je drugi tumačen kao drugostepeni, izveden i zavisn od onog prvog. Sve društvene pojave imaju, dakle, karakteristiku da pripadaju pojavama društvene baze ili društvene nadgradnje, što im precizno određuje mjesto i ulogu u ukupnom životu društva. Po svom spoljašnjem biću, tj. kao odnos koji se može vidjeti i koji je utemeljen na pravnim aktima i stanjima pravnih odnosa, ljudi se dijele prema količini prava, a ta je upravno srazmjerna količini vlasničkih prava. Pravo vlasništva je osnova svih pravnih odnosa u društvu i smatra se da je nastanak privatnog vlasništva osnova i prava i odnosa u društvu, koje se time dijeli na dvije generalne klase i dva statusa. Jedan je status i klasa vlasnika, a drugi je status ili klasa onih koji nemaju vlasništva. Glavni regulator tih odnosa je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (života). Osnovni odnos u društvu je stoga klasni odnos, što određuje i hijerarhiju društvenih fenomena ili oblika u kojima se izražava društvenost čovjeka, a svi drugi odnosi, u koje ljudi stupaju nužno i na osnovi svog temeljnog statusa vlasnika ili bezvlasnika, prožeti su klasnim odnosom, pa se tako i porodica i druge društvene zajednice, kao što su država, narod ili bilo koji drugi oblik povezanosti ljudi nalaze pod utjecajem i imaju svoju bit u klasnom karakteru svih pojava u društvu, ukoliko se radi o klasnom društvu. Sva društva u kojima postoji privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju smatraju se klasnim društvima, jer klasni odnos nastaje na razlici odnosa ljudi prema sredstvima za rad, predmetima rada i proizvodima rada, ili, drugačije rečeno, izvorima života. Tako svako vlasništvo nad zemljom, stokom ili sredstvima za rad, u situaciji kad postoje pripadnici iste ljudske zajednice koji takvo vlasništvo nemaju i dolaze u zavisnost od ovih prvih, proizvodi klasni, i to je svagda antagonistički odnos među ljudima, što je najbitnija karakteristika svih dosadašnjih ljudskih

društava. Prema toj sociologiji, klasna je pripadnost temeljni položaj i definicija ljudskog društvenog položaja i odnosa u društvu, dok su svi drugi oblici izvedeni i ovisni o ovom. Iz ovog odnosa su izvedeni i zakoni koji vladaju u društvu. Svi zakoni u društvu su utemeljeni na zakonima proizvodnih odnosa i iz njih izvedenih klasnih društvenih odnosa, tj. osnivaju se na zakonima odnosa baze i nadgradnje društva, a zakon klasnog karaktera svih društvenih pojava i odnosa je temeljni zakon društva. Iz ovakve definicije društva proizlazi i rješenje o tome kako i šta se može znati o društvu, odnosno epistemološko rješenje, metodologija i utemeljenja sociologije kao nauke. Na pitanje o tome šta i kako možemo znati o ljudskom društvu, teorija ove sociologije odgovara da je izvor svakog naučnog saznanja o društvu ono saznanje koje nam otkriva zakone strukturiranja i funkcioniranja jednog društva u cjelini, odnosno iznosi stav da je saznanje o društvu jednako saznanju o stanju proizvodnih i klasnih odnosa u njemu, a zatim i o svim drugim društvenim odnosima, koji su zakonito i logično izvedeni iz proizvodnih odnosa i odnosa u jednom društvu. Svi drugi odnosi se mogu izvesti čistom dedukcijom iz stanja klasnih odnosa. U užem smislu se epistemologija te sociologije temelji na stavu da se u cjelini društvenih odnosa i strukture društva svaki element nalazi na mjestu koje je određeno njegovim značenjem i ulogom u funkcioniranju cjeline. Ta koncepcija je bila bliska funkcionalističkoj koncepciji u sociologiji. S druge strane, svi se ti odnosi opredmećuju, jer ih posređuju materijalna dobra i stvari (roba, novac, hijerarhije raznih vrsta funkcija u društvu), a to upravo omogućava da se činjeničko stanje tih odnosa utvrđuje precizno i činjenički i da se ono egzaktno istražuje. Marks je dokazivao da je logika društvenih odnosa i procesa istovrijedna i egzaktna koliko i logika nekih fizičkih, hemijskih ili bioloških procesa, dakle, da je matematički izračunljiva i precizna. Kako je poznato, Marks je govorio da je mislio u nekoliko tabaka izložiti osnovu svoje metode, tj. logiku društvenog procesa, koja je ista kao i logika svakog drugog materijalnog procesa. Znanje o individuumu tu nije igralo nikakvu posebnu ulogu. Individuum je tu samo funkcija cjeline i kreće se i ponaša u okviru funkcije koju ima u tom odnosu. Epistemološki gledano, znanje o društvu se može steći samo tako da se izuče materijalni procesi i odnosi u društvu, a to su odnosi koji obuhvaćaju stanje proizvodnih snaga i odnosa, da se utvrdi položaj ljudi u procesu društvene proizvodnje njihovog života, zatim sagleda njihov klasni položaj i iz njega izvedu sve nužne funkcije i relacije ljudi u društvu, koje je na taj način strukturirano.

Na drugoj strani, postojao je prigušen i potisnut, ali izveden iz djela klasične sociološke misli, pozitivistički pristup problemu naučne definicije sociologije i ljudskog društva. Gnoseološka i epistemologija osnove tog pristupa polazi od stava da je sociologija nauka o društvu, a društvo je, u

činjeničnom - dakle gnoseološkom, epistemološkom i metodološkom smislu, skup individuuma, koji se međusobno odnose na mnogo načina, od kojih su neki više ili manje uzajamno povezani. Neke od društvenih veza ljudi su slučajne, druge tradicionalne, a treće su proizvod životnih okolnosti i nužde. Individuum je svagda onaj koji se odnosi. On je subjekt i objekt onog što se zbiva, te se od njega svagda mora polaziti u nastojanju da se spozna društvo u kojem čovjek živi i sagledaju odnosi koji u njemu vladaju. Ovo gledište je derivirano iz temeljnog pozitivističkog shvaćanja društva i sociologije kao pozitivne nauke o društvu. Javlja se i stav klasične građanske sociologije da je sociologija nauka o društvu kao specifičnoj ljudskoj, a to znači i historijskoj formaciji, koja obuhvaća kako način ljudskog života tako i načine ljudskog mišljenja i djelovanja, koji se javljaju kao faktor društvenih odnosa ljudi. U okviru ove koncepcije razvijene su gnoseologija i epistemologija istraživanja historijskih društvenih cjelina i njihovog razumijevanja, jer su one shvaćene kao zasebne cjeline, koje imaju svoje specifične kodove funkcioniranja, u kojima je stanje svijesti i mišljenja ljudi bitno za njihovo djelovanje i odnos što objašnjava sve okolnosti života i odnosa koje ljudi produciraju. Ovo shvaćanje je derivat južnonjemačke neokantovske škole Hermanna Cohena i posebno Wilchelma Windelbanda, a na drugoj strani i historijske škole Wilchelma Diltheya. Najutjecajniji klasični autori, čiji utjecaj možemo registrirati u periodu nastajanja i osamostaljivanja naše sociologije od tutorstva marksizma, posebno onog zvaničnog, bili su Max Weber, Georg Simmel, Leopold von Vise, Pitrim Sorokin, George Gurvich, George Friedmann, te brojni drugi manje značajni sociolozi. Dominirajući utjecaj ovih autora može se objasniti činjenicom da su tada u našoj sociologiji prevladavala pitanja njenog utemeljenja, dakle pitanja koncepta sociologije i društva i sociologije kao nauke. Kad je sociologija i kod nas doživjela izvjestan razvoj i kad su se pojavile neke veoma važne i propulzivne njene posebne discipline, discipline koje su omogućavale obogaćenje našeg uvida u funkcioniranje društva, tada su došli do izraza i drugi sociolozi i antropolozi, odnosno socio-antropolozi i etnolozi, čiji su istraživački rezultati i djela utjecali na oblikovanje koncepcija naše sociološke misli i na razvoj te nauke u cjelini. Osnovu proučavanja društva čini proučavanje čovjeka, raznih oblika njegove povezanosti s drugim ljudima, načinima ostvarivanja tih veza i značenja tih veza u ukupnom ljudskom životu, što zapravo i čini ljudsko društvo. Iz takvog poimanja društva proizlazila je i odgovarajuća epistemološka i metodološka koncepcija i u osnovi ona se svodila na stav da je znanje o društvu jednako zbiru znanja o ljudskim relacijama, tj. onim relacijama u koje individue stupaju u svom društvenom životu i koje mogu biti stalne i povremene, ali određuju i sadržaj i formu društvenog života ljudi. Kad je u centar socioloških istraživanja postavljen čovjek, u njegovom raznovrsnom

društvenom životu, tada su za sociologiju postala važna saznanja i iskustva nauka kao što su etnologija, antropologija, socijalna psihologija i druge nauke, koje su imale veliko iskustvo i spoznaje o raznovrsnim vidovima ljudskih djelatnosti, veza i odnosa. Razlika u značenju i ulozi ovih relacija u ukupnom društvu se mjeri njihovom stabilnošću i intenzitetom njihovog pojavljivanja, stupnjem njihovog utjecaja u ostvarivanju ljudskog života. Postoje društva i oblici povezanosti ljudi u kojima dominiraju relacije nastale iz činjenice rođenja i genetskih veza, kad te veze određuju položaj, status i ulogu svakog člana ljudske zajednice. Ta društva nazivamo primitivnim društvima, a o kojima je nauka saznala kapitalne stvari iz djela antropologa kao što su Charles Morgan, Johann Jakob Bachofen, Claude Lewi Straus ili Margaret Mead. Postoje i ona društva u kojima dominiraju odnosi nastali posredovanjem tržišta, kao općeg medija komunikacije među ljudima. Kulminacija tog tipa društva izražava se u nastanku modernih masovnih potrošačkih društava. Postoje informatička i slična društva, dakle, jedna množina društava, kada se ona mjere i definiraju relacijama ljudi koje postaju dominantni oblici postojanja i izražavanja ljudske društvenosti. Isto tako, neke specifične veze među ljudima nastaju u procesima proizvodnje, a one utječu na ljudske odnose i shvaćanje o prirodi tih odnosa uopće. Budući da je individuum osnova društva, jer je ono samo skup individuumata i njihovih relacija, dakle, skup pojedinaca koji se na brojne načine odnose između sebe, to je svaka spoznaja o društvu utemeljena u spoznaji o odnosima između individuumata i to je osnova epistemologije i metodologije tako koncipirane nauke o društvu.

U cjelini govoreći, naša se sociologija, kad je započela svoj put, nalazila u brojnim dilemama i kretala brojnim stazama i stazicama, kojima je nastojala osigurati svoju naučnu samostalnost i osloboditi se tutorstva filozofije, prava, ekonomije, etnologije, psihologije i drugih nauka, koje su joj nametale svoj koncept i gnoseološko-epistemološki i metodološki procedee. Na tom putu ona je morala naći stazu koja vodi ka njenoj sigurnoj, kritičkoj, naučnoj, gnoseološkoj, epistemološkoj i metodološkoj konstituciji i osiguranju sopstvene samostalnosti. Sociologija je kod nas, kako smo to već naznačili, započela svoj život kao opća teorijska nauka, koja nije imala nikakvih istraživačkih tradicija (osim onih koje su nastale u etnologiji i etnografiji i mogle su biti iskorištene i u sociologiji), niti je bila u direktnom teorijsko-metodološkom kontaktu sa tekućim sociološkim mišljenjem u svijetu. Ona se borila za mjesto pod suncem i emancipaciju ispod egide marksističke nauke o društvu. Marksistička nauka o društvu se i sama nalazila u velikim konceptualnim i metodološkim dilemama, u koje je tu nauku uvela radikalna i simplificirana interpretacija problema društva filozofije dijalektičkog i historijskog materijalizma. Osnovno pitanje koje je nastalo iz cjelokupnog iskustva Marksovog mišljenja sastojalo se iz uvida da

je Marksova kritika otvarala mnoge puteve, a nije naznačila onaj koji bi trebao biti glavni. Tako je Marks smatrao da je filozofija završila svoj put kao teorija svijeta i da je zadatak da se svijet promijeni, a vodeću ulogu u izgradnji novog svijeta će imati praksa. On je smatrao da budućnost ima samo jedna jedina nauka o čovjeku, koja bi trebala obuhvatiti sve ono što omogućava uvid u ljudsku praksu, kao praksu kreacije ljudskog svijeta, koja, na određen način, obuhvaća i čovjeka i društvo i prirodu. Priroda se, naime, pokazuje sve više kao neka vrsta sukreacije svog originaliteta i čovjeka, te se naše poimanje o njoj i odnos prema njoj ne može zamisliti nego kao sudjelovanje nas samih u zbivanju onog što se naziva priroda, koju mi možemo doživjeti i o njoj nešto znati. Kad su neki Marksovi sljedbenici započeli sa konstrukcijom posebne marksističke filozofije (Engels), zatim neku vrstu marksističke teorije prakse (Lenjin), nastao je teorijski i politički kaos u redovima Marksovih sljedbenika. Uzalud su bila nastojanja nekih marksista, kao što su bili George Lukas, Ernest Bloch ili protagonisti kritičke teorije društva, da vrate marksističkom mišljenju izvornu originalnost i prodornost u analizi društvenih pojava. Sva ta zbivanja i dileme imale su odraza u našem lijevom i marksističkom mišljenju, kako prije rata, tako i nakon njega, kad je marksizam postao službena i obavezna filozofija i teorija društva. U takvom kontekstu stanja mišljenja, historijski materijalizam je želio biti zamjena za ukupnu nauku o društvu, koja se može razviti iz opće teorije marksizma, shodno konceptima K. Kautskog, V. I. Lenjina i, kasnije, J. V. Staljina, kako to jasno kaže Kautsky. U svojoj polemici protiv Lenjinovih pokušaja filozofiranja na temelju svog razumijevanja i tumačenja ideja K. Marksa, Kautsky kaže: «Marks je negirao filozofiju i marksizam se svodi samo na teoriju historije, historijski materijalizam i Marksovo ekonomsko učenje, iz kojeg je proizašla naučna teorija historije i društva». Sve skupa, to troje čini naučni socijalizam Karla Marksa. Na činjenici da je Kautsky smatrao da filozofija ne može biti sastavni dio marksizma, budući da je Marks, u «Tezama o Feuerbachu» (Marksova skica za jednu raspravu koju je namjeravao napisati o filozofiji Ludwiga Feuerbacha) direktno kazao kako filozofija treba da bude negirana za račun prakse, tj. da su «Filozofi do sada samo različito tumačili svijet, a radi se o tome da se on izmijeni», nastao je novi spor među dotadašnjim ortodoksima (Kautsky-Lenjin), jer je Lenjin, za razliku od Kautskog, smatrao da se izlučivanjem filozofije iz strukture marksizma izlučuje i dijalektika, a ona je osnova marksizma i bez nje je nemoguća teorijska izvedba revolucije. Tako je, unatoč ovim kontroverzama, u marksizmu prevladalo shvaćanje da su dijalektika, na jednoj, i historijski materijalizam, na drugoj strani, sastavni dijelovi i suština Marksove nauke i da, uz ekonomsku teoriju i kasnije nastalu teoriju naučnog socijalizma, sačinjavaju ukupnu marksističku filozofiju i nauku o društvu. (Vidi o tome Lenjinov članak napisan za Svjetsku enciklopediju i objavljen

pod naslovom: «Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma»). Evolucija se u ovom kontekstu izražavala u činjenici da je koncept historijskog materijalizma, iz prvobitne teorije o društvu, prerastao u opću teorijsku i metodološku osnovu nauke o društvu, što je u principu dozvoljavalo da se, pod tutorstvom teorije historijskog materijalizma, formira i neka zasebna nauka o društvu, tj. nije se priječio nastanak marksistički inspirirane, ali zasebne i samostalne nauke o društvu, sociologije. Koliko bi ona kao nauka mogla u toj vezi biti samostalna veliko je pitanje, ali je to onda njen problem, tj. problem konzistencije njene teorije i prakse. Tako je kod nas sociologija, uza sva ova ograničenja i probleme, ipak započela svoj život upravo kao marksistička sociologija. Pod ovim imenom i u okviru koncepta o postojanju marksističke nauke o društvu, sociologija je bila oštro teorijski i metodološki odijeljena i suprotstavljena tzv. građanskoj sociologiji. Naravno, već je na prvi pogled jasno da je svako razlikovanje unutar sociologije, temeljeno na razlici u shvaćanju o prirodi njenog predmeta i pretpostavci da se, zbog različitog shvaćanja predmeta, radi o dvije nauke, neutemeljeno. Naime, svaku nauku određuje njen predmet i metode kojima se ona koristi u izučavanju tog predmeta. Svaka nauka, već u metodologiji kojom se služi, ima instrumente verifikacije svog predmeta. Ali, ako to nije slučaj, tada se predmet verificira na takav način da se njegovo postojanje dokazuje u praksi same nauke. Ako i u sociologiji koja svoj predmet izvodi iz šire teorije historije ili filozofije, i u onoj koja svoj predmet dokazuje određenom epistemološkom teorijom, predmet ostaje isti - realno postojeće društvo, bez obzira što se njegovo postojanje dokazuje na dva različita načina, radi se o jednoj nauci. Dva načina dokazivanja predmeta, ukoliko se ne tiču egzistencije predmeta, nego se svode na konceptualno-metodološke diferencije, a ne na razlike u prirodi predmeta, ne govore o dvije posebne nauke i dva posebna predmeta - marksističke i građanske sociologije. Oznake *građanska i marksistička* ne odnose se na predmet, nego na koncept predmeta i spadaju u domen razlika u mišljenju, koje se često javljaju unutar nauke. Drugi važan moment, koji ovdje treba imati na umu, jest da se razlike u definicijama predmeta nauke i same nauke najčešće deriviraju iz političkog predloška, a ne iz stvarnog stanja stvari. Naime, ako je razlika između građanske i marksističke sociologije sadržana samo u tome da jedna ima u vidu građansko društvo, a druga neko drugo, koje nije građansko, a koje još kao etablirano društvo i ne postoji, nego je jedna zamisao i politički projekt o nekom mogućem budućem društvu, tada se toj nauci daje neizbrisiv pečat politike i ona se utemeljuje na političkim i ideološkim premisama, a ne na materijalnim činjenicama. A to je u nauci nedopustivo. Naime, marksizam je proizašao iz kritike građanskog društva i predstavlja neku vrstu kritičke teorije tog društva. Svi fenomeni koje on analizira su fenomeni građanskog, a ne nekog drugog društva. Marksizam je to i ostao, jer nema razloga da se

uzme ozbiljno ono što je sovjetska teorijska misao formulirala kao teoriju naučnog socijalizma, tj. neku vrstu teoretiziranja prakse sovjetskog. Dakle, fraza građanska sociologija je bila prazna, ne samo zbog navedenih razloga nego i zbog još jedne bitne činjenice. To je činjenica da tzv. teorija naučnog socijalizma i teorija historijskog materijalizma nisu mogle producirati konzistentnu metodološku koncepciju, koja bi osigurala izučavanja društva izvan unaprijed pretpostavljenih shema mišljenja. Zbog postojanja unaprijed zadanih okvira i koncepata, tj. zbog činjenice da spoznaje o društvu nisu izvođene iz empirije društvenih procesa, nastajala je sociologija, koja je bila ništa drugo nego društvena metafizika, na isti način na koji je i filozofska teorija postajala metafizička ukoliko je bila određena konceptom općih zakona prirode, društva i mišljenja - dijalektičkim materijalizmom. Kako funkcioniра taj model mišljenja u filozofiji moguće je jasno vidjeti iz fundamentalnog djela tog načina mišljenja «Dijalektički i historijski materijalizam» Staljina, koje je smatrano Biblijom komunističkog i marksističkog mišljenja i vrhom svjetske filozofske i naučne misli, obaveznim brevijarom mišljenja za komuniste. Treba imati na umu da je naša misao uspjela u priličnoj mjeri savladati rigidnost i ograničenost ovog staljinističkog koncepta, ali su njegovi tragovi ostali sve do danas, kako u konfuziji oko osnovnih pojmova sociologije, tako i u činjenici da su neki autori, pod okriljem konzervativne političke prakse i dalje njegovali upravo zatvoreni koncept nauke o društvu. O tome svjedoči ponajbolje mnogo puta objavljivano i nekad obavezno djelo teoretičara dijalektičkog i historijskog materijalizma Ilije Kosanovića «Dijalektički i historijski materijalizam», koje je figuriralo kao univerzitetski udžbenik i bilo obavezno. Jedno drugačije pitanje, sa kojim se susrela sociološka misao koja je kod nas nastajala tih godina, koja je shvaćala da se iz metafizičke teorije ne može izvesti nikakvo pozitivno znanje o društvu, jer se radi o dva sasvim različita načina mišljenja i viđenja stvari, jest uviđanje potrebe da je nužno da se, na općim marksističkim teorijsko-metodološkim osnovama, izgradi jedna neovisna nauka o društvu, a to je mogla biti samo sociologija. Ova nauka je pokušala da samostalno odredi svoj predmet i razvije metode, koji će omogućavati empirijsko proučavanje društva i stjecanje saznanja o stvarnim procesima u njemu, a ne stvarati ideološke i metafizičke konstrukcije. Da bi se mogla izgraditi takva nauka, bilo je neophodno riješiti dva bitna pitanja, kao preduvjet njene konstitucije. Bilo je nužno, prije svega, precizno odrediti predmet izučavanja te nauke, a to je društvo, a zatim razviti odgovarajuću metodologiju istraživanja tog predmeta. Trebalo je pojam društva odrediti tako da on ne bude samo teorijska konstrukcija nego i da pruža mogućnosti za empirijsko izučavanje njegova sadržaja, odnosno da omogućava da se zahvati uobičajenim metodama empirijskog istraživanja. Dakle, bilo je nužno adekvatno riješiti epistemološki problem sociologije. To je zahtijevalo

da definicija predmeta nauke bude činjenično artikulirana, da zahvaća nizove činjenica čija je egzistencija dostupna empirijskim istraživanjima i odaberu najadekvatnije empirijske metode u te svrhe. Sve što je u metodološkom smislu bilo sadržano u do tada vladajućoj koncepciji historijskog materijalizma bila je kauzalna veza, koja je pretpostavljena kao bitna zakonita veza između fenomena društvene baze - proizvodne snage i odnosima u društvu, na jednoj, i društvenoj nadgradnji - političkim, duhovnim i ostalim odnosima, na drugoj strani. Naravno, metodološki koncept, koji se temeljio na kauzalnoj povezanosti događanja u dvije odvojene sfere društva, nije mogao dati nikakve konkretne spoznaje o stanju u nekom društvu, ni na mikro ni na makro planu društvene stvarnosti. Taj koncept je odvajao društvo i njegove elemente od jedine stvarne i racionalno dohvatljive veze, a to je čovjek, njegove konkretne društvene veze i njegovo djelovanje u cjelini društvenih odnosa i u svakoj njegovoj pori. Čovjek, za kojeg je još Aristotel kazao da je «zoon politikon» i da njegova egzistencija predstavlja mnogostrukost međuljudskih veza i odnosa, jest taj koji sva događanja u društvu povezuje u jedinstveni tok zbivanja i razvoja, on je akter unutar cjeline i unutar svakog dijela društvenih odnosa i prakse, povezujući sve te mnogostruke odnose u cjelinu koju nazivamo društvom. Prema tome, čovjek i njegovi različiti odnosi i načini djelovanja je predmet koji je bitno istraživati, ako se želi steći saznanje o društvu. Prodor je učinjen onda kad je bio usvojen modificirani koncept o društvu, koji je napustio krutu kauzalnu povezanost elemenata baze i nadgradnje i kad je društvo shvaćeno kao skup svih veza i relacija njegovih članova i načina njihovih odnosa, te je tako uveden osnovni moment istraživanja društva, moment ljudske egzistencije i djelovanja, kao i veze među ljudima koje nastaju u tom procesu i tako uspostavljena epistemološka osnova za primjenu savremenih i egzaktinih metoda istraživanja o društvu.

U vrijeme kad su ova pitanja bila aktualna i u našoj bosanskohercegovačkoj akademskoj sredini već je bio uveden predmet «Osnovi društvenih nauka», koji je predavan na cijelom univerzitetu. Postojao je i Univerzitetski centar za predmet «Osnovi društvenih nauka» i Katedra za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na kojoj su predavane sociološke discipline Opća sociologija, Historija socioloških teorija, Metodologija sociologije i Politička ekonomija. Da bi se krenulo korak naprijed u smislu osposobljavanja naše sociologije za samostalan teorijski i istraživački rad, bila su potrebna dva koraka. Prvi korak je bio da se ona teorijski emancipira od svoje sopstvene historije, tj. od filozofije, iz koje je nastala, i političke ekonomije, kao one nauke, kako se smatralo, koja daje fundamentalne spoznaje o najbitnijem aspektu društvene realnosti - procesu proizvodnje i odnosa u proizvodnji. Drugi korak je bio da se sociologija osposobi za samostalna i na specifičnim sociološkim metodama

utemljena istraživanja, tj. da se naši sociolozi upoznaju s modernim konceptima i metodama u oblasti konkretnih empirijskih istraživanja u nauci o društvu.

Već 1960. godine poduzeta je, uz pomoć Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i u organizaciji Centra za Osnove nauke o društvu Univerziteta u Sarajevu, veoma korisna akcija. Organiziran je višednevni seminar iz oblasti metodologije socioloških istraživanja, tokom kojeg su najkompetentniji tadašnji predavači iz cijele zemlje izlagali pojedine partije i upoznali slušaoce s mogućnostima koje savremene metode u oblasti socioloških istraživanja pružaju toj nauci. Radilo se o seminaru tokom kojeg su u našu praksu inaugurirane, i u teorijskom i u praktičnom smislu, metode koje sociologiji osiguravaju status zasebne i egzaktne nauke, dakle, metode koje omogućavaju istraživanja na isti način kao i u bilo kojoj drugoj nauci. Predavači su bili Vojin Milić i Branko Bosnić iz Beograda, Boris Petz i Rudi Supek iz Zagreba i Muhamed Filipović iz Sarajeva. Milić je centar svog izlaganja usmjerio ka problemu predmeta i onoga što je moguće istraživati egzaktno, Filipović je predavao o uvjetima egzaktnosti sociologije, tj. o problemu socijalnih činjenica i definiciji tih činjenica, tj. onog što je u socijalnim relacijama ljudi činjenično i što može biti matematički iskazano i izračunavano, bazirajući to na primjerima istraživačkih rezultata industrijskih sociologa u Velikoj Britaniji. Petz i Bosnić su izlagali konkretne metode i postupke istraživanja, polazeći od metoda posmatranja, eksperimenta, ankete, upitnika, o čemu je opširno izlagao Bosnić, dok su predavanja Petza bila usmjerena na statističke modele primjenjive u polju socioloških istraživanja. Seminar je bio dvostruko pozitivan i produktivan. Prvo, on je oslobodio ljude i omogućio im da snažnije i odlučnije krenu ka bavljenju sociologijom kao samostalnom nezavisnom i egzaktnom društvenom naukom. Druga važna stvar bila je to što je, posredstvom ovog seminara, u našu istraživačku praksu, koja je bila veoma siromašna, ali je ipak postojala, kao i u univerzitetsku nastavu, uvedena moderna metodologija socioloških istraživanja i time otvoren put samostalnog razvoja same sociologije na najširem dijapazonu njenog interesa i mogućnosti razvoja njenih posebnih disciplina. Kao direktan rezultat ove akcije nastalo je uvođenje kolegija Metodologije socioloških istraživanja na Katedri za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, kojeg je vodio Muhamed Filipović, a kasnije je uveden i sličan kolegij na tada osnovanom Fakultetu političkih nauka, gdje je, kao gost, taj predmet predavao Bosnić. U to vrijeme se pojavljuju i dva specifična rada u ovoj oblasti. Moglo bi se reći da su dva tada objavljena rada imala veliki značaj za razvoj sociologije u to vrijeme. Jedan je bio rad Rudija Stojaka o odnosima u FAMOSU, rađen na temeljima modernog postupka istraživanja ljudskih odnosa u jendoj manjoj sredini, kakvu je činilo preduzeće FAMOS.

Ovaj rad je bio objavljen u časopisu za Sociologiju. Drugi rad je bio šira rasprava autora ovog teksta, objavljena pod naslovom «Industrija kao predmet naučnog izučavanja», koja je izašla u četiri broja časopisa «Pregled». Ova je rasprava bila nekoliko puta prešampavana i služila kao uzor istraživačkog postupka u domenu industrijske sociologije, koju je ona zastupala, naspram sociologije rada, koju su zastupali drugi neki autori. U ovoj raspravi i oko nje je išla i uvodna rasprava o industrijskoj sociologiji, za koju je autor tvrdio da je u vrijeme ubrzane industrijalizacije zemlje vodeća grana empirijske sociologije, kao što je to nekada bila sociologija sela, odnosno da je to disciplina koja omogućava da se u sociološkim istraživanjima načini iskorak u egzaktno i da, u punoj mjeri, omogućava primjenu egzaktnih metoda i matematičkih postupaka istraživanja. Autor je smatrao da je to rezultat činjenice što je industrija uređen sistem odnosa, koji dominira u modernom društvu i nameće cijelom društvu svoje modele, a da upravo odnosi u industriji omogućuju egzaktna istraživanja, budući da su odnosi formalizirani i fiksirani u hijerarhijama i sličnim načinima povezanosti koje se mogu fiksirati i interpretirati kao tačke koje povezuju djelovanja i komunikacije, tj. bitne vrste odnosa u industrijskoj sredini, što omogućuje matematizaciju svih procedura, a time i punu egzaktnost istraživanja i opću komparabilnost dobivenih rezultata. Autor je, u tekstu o industrijskoj sociologiji, izvršio kritiku do tada vladajuće sociologije rada, smatrajući da je rad opća odredba i posrednik između čovjeka i prirode, da se javlja u svakom društvu i da stoga ne može biti specifikum nekog određenog sistema društvenih odnosa. Nauka o radu se pretvara ili u ergometriju ili u društvenu metafiziku kad se odnosi u procesima rada projiciraju na cijelo društvo, u kojem sam rad, kao pojam i odnos, postaje izvor svih ostalih odnosa i princip iz kojeg oni proizlaze, što je mišljenje po modelu metafizike, a ne egzaktne nauke. Bez obzira kako su ove razlike u shvaćanjima djelovale, može se reći da je sedamdesetih godina sociologija u Bosni i Hercegovini počela da se razvija, i to u mnogim aspektima i dimenzijama svoje složene teorijske i istraživačke slojevitosti. Počeli su se javljati radovi o raznim aspektima društvenih odnosa i teorijske i historijske rasprave o određenim pitanjima. Tada se javljaju i začeci sociologije religije (radovi Esada Čimića) i sociologije kulture (radovi Rudija Stojaka, Hidajeta Repovca) i sociologije komunalnih zajednica (radovi Stojana Tomića). Posebna pažnja bila je posvećena nekim pitanjima sociologije politike i sociologije samoupravljanja, koju je inaugurirao Zoran Vidaković u megaprojektima te vrste, ali bez nekih za nauku značajnijih rezultata. Nastalo je i nekoliko veoma zapaženih istraživanja u oblasti javnog mnijenja, pojavila se i značajna teorijsko-metodološka rasprava o primjeni metode analize sadržaja u istraživanju pojava masovne kulture, koju je objavio Rudi Stojak, da bi je kasnije proširio na problem masovne kulture

uopće, u raspravi «Sjaj i bijeda masovne kulture». Uz neke druge rasprave školskog tipa, prije svega nekoliko zapaženih doktorskih radnji iz historije sociološke misli (Halim Mulaibrahimović, Hasan Sušić, Nedžad Hadžidedić i dr.) i nekih aspekata socijalnih odnosa u tadašnjem društvu, može se reći da osamdesete godine znače vrijeme kad je sociologija kod nas definitivno stala na noge i postala etablirana i u sebi dograđena nauka, bez nekih velikih teorijskih dilema i upitnosti o njenom karakteru, te da je obećavala dati značajan doprinos izučavanju tadašnjeg društva i raznih aspekata i uzgrednih pojava njegovog brzog razvoja. Društvo je iz konzervativnog seoskog prelazilo u moderno industrijsko društvo, i sociologija je mogla pomoći u rješavanju brojnih problema koji su se pojavljivali. To je postalo akutno posebno onda kad su nastupile godine silaznog kretanja u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa u jugoslavenskom društvu u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, tj. kada se ideja radničkog samoupravljanja, kao osnovnog društvenog i političkog odnosa u društvu, našla u sukobu sa neokrnjenom političkom moći države i Saveza komunista i njihovih političkih surugata, tzv. masovnih političkih organizacija. U prvi plan su dolazile konfliktne društvene situacije i zaoštrene protivurječnosti socijalizma. Najznačajnija je bila protivurječnost između radničke klase, kao nosioca produkcije i temelja produkcionih odnosa i upravljačkog industrijskog, državnog i političkog sloja, koji je nastojao da zadrži kontrolu nad svim društvenim procesima. Direktnu tematizaciju tih problema donijele su u našu sociološku nauku rasprave Saliha Foče o pitanjima industrijskih i socijalnih sukoba u socijalističkom društvu i pojavi spontanih i organiziranih štrajkova radnika. Fočo je 1989. godine objavio dvije veoma važne rasprave o tim pitanjima. Prva je nosila naslov «Socijalni konflikti u samoupravljanju i uloga sindikata u njihovom prevazilaženju». Druga, «Štrajk između iluzije i zbilje», u izdanju Izdavačke kuće «Rad» u Beogradu, izašla je 1990. Ove rasprave su značile otvaranje naše sociološke misli prema ključnim problemima društva, a to su narasli socijalni konflikti u njemu, koji su do tada bili prevedani, zatim negirani i najzad pokriveni i prikriveni političkim konfliktima koje je proizvodio politički aparat, jer je tako bilo mnogo lakše da se ovi konflikti kriminaliziraju, što je uobičajena metoda svih totalitarnih režima kad se radi o protivnicima koji proizlaze iz strukture tog društva, a nisu uneseni izvana. Međutim, kad je, u formi sve učestalijih i obimnijih, dugotrajnijih i radikalnijih radničkih protesta i štrajkova kao njihovog krajnjeg izraza, nastala jedna nova vrsta konfliktne situacije i kad su se u centru otpora režimu našli njegovi navodni teorijski i ideološki nosioci, ishodišni društveni faktor samoupravnog socijalizma - radnici samoupravljači, tada je bilo nemoguće kriminalizirati takav vid socijalnih konflikta i negirati im njihov socijalni smisao. Politički značaj su oni imali posredno, jer su pokazivali da je ideja o beskonfliktnom društvu iluzija, a

kumulacija ovakvih konflikata, koji su brzo rasli i po broju i po dalekosežnosti njihovih zahtjeva, slala je veoma jasne političke poruke nosiocima režima. Fočo je u prvoj raspravi postavio problem konfliktnih situacija u samoupravnom društvu, ali još uvijek u okviru ideje da su oni neka vrsta unutrašnjih sukoba interesa i da se mogu prevazilaziti putem neovisne i aktivne uloge sindikata u njima. U drugom radu je problem već postavljen jasno i kvalificiran egzaktno i prema kvantitetu sukoba i prema sadržaju socijalnih tenzija koji oni izražavaju, kao što je ukazano i na to da će ovaj oblik djelovanja biti stalni i rastući oblik odnosa u strukturi društva. Ove dvije rasprave su u našu tadašnju sociološku misao unijele novu notu i sadržaj realnog života, ukazale na plodno tlo socioloških istraživanja i na urgentnu potrebu konačnog emancipiranja sociologije od svake ideološke ili političke ideje i tutorstva naslijeđenih iz epohe dominacije koncepta o beskonfliktnosti socijalističkog društva i dominacije politike nad svim oblicima svijesti u njemu. Ove smo rasprave izdvojili zbog činjenice da su one iznijele na vidjelo jednu do tada prikrivanu stvarnost i ukazale na pravac kretanja odnosa u društvu, potvrđujući značaj socioloških istraživanja za razvoj sociologije i kao teorije i kao istraživačkog projekta. U to vrijeme, a to je vrijeme pred promjene u zemlji i u svijetu (pad komunizma), u našoj sociološkoj nauci počela se javljati nova generacija autora i nastala su neka djela općeg karaktera, kao npr. udžbenik Mesihovića i neki drugi radovi. Nažalost, događaji su pretekli nauku. Ma šta mislili o tome šta i kako se zbiva unutar našeg društva, niko nije mogao predvidjeti da će se jugoslavenski socijalizam tako brzo i na tako stravičan način urušiti, na način kakav nije zapamćen u bilo kojoj drugoj tranzicijskoj zemlji svjetskog socijalizma. Upravo način kako su završili Jugoslavija i komunizam u njoj, najbolje govori koliko je naša nauka tada bila iza stvarnog toka događanja. Ona nije dala nikoje značajnije znake budućih događanja, tako da su ona bila iznenadna i zbog toga još katastrofičnija nego što su mogla biti da su bila očekivana. Nastupajući događaji su prekinuli logičan razvoj i napredak nauke. Šta više, naš naučni zamah vraćen je na početak. Budući da nismo imali nijednog instituta koji bi se bavio fundamentalnim i primijenjenim sociološkim istraživanjima i da su stvarane paranaučne institucije, u vidu izvjesnih centara i institucija, bile priručni organi vlasti i politike, nije se nastavio trend jačanja istraživačkog pogona sociologije, a i na univerzitetu je ona doživjela kolaps, pošto je dotadašnji vladajući oblik interpretacije ovisio o marksističkim osnovnim tezama, a novo vrijeme i režimi nisu bili skloni priznavati naučni validitet marksizmu, te se sociologija vratila opet u fazu svoje primarne konstitucije, a to je faza teoretiziranja i sistematiziranja njenih stavova. Ako je komunizam u vrijeme nastanka sociologije kod nas bio prepreka koja je tu tada već stogodišnju nauku tjerala da počne iz početka, sada je antikomunizam proizveo isti efekt. Sve je moralo početi iz

početka, tj. općim mjestima i teorijom bez ikakvog odnosa spram živog života i njegovih problema. Nastao je kadrovski vakuum i u nauku je ušlo mnogo novih ljudi po potrebi, a ne kvalifikaciji. Tako se sociologija ponovno našla na početnoj poziciji, sličnoj onoj iz šezdesetih godina prošlog vijeka. To se najbolje izražava u neobičnoj činjenici poplave udžbenika, metodoloških priručnika i sl., dok je polje istraživanja apsolutno zapušteno i ne postoji, osim nekih pseudonaučnih nastojanja, do kojih je došlo u vezi s potrebama nove politike da se etablira i na temeljima nekakve tobožnje nauke o društvu. O tome najbolje svjedoči činjenica ulaganja velikih svota novaca u pseudonaučne projekte, koje promovira vlast, poput onoga o socijalnoj karti, gdje je uloženo više nego u cijelu nauku na Univerzitetu, a moglo se unaprijed znati da je nemoguće dobiti bilo kakav naučno i praktično relevantan rezultat. Drugi jedan ozbiljan pokazatelj stanja u sociologiji je enormna produkcija udžbenika iz područja opće sociologije i sociološke metodologije, a odsustvo istraživanja i istraživačkih radova u polju sociologije. Danas u Bosni i Hercegovini imamo desetak tekućih udžbenika iz opće sociologije, a nasuprot tome ne postoji i nije se pojavila nijedna relevantna ili ozbiljnija studija nekog problema našeg društva ili problema sociologije kao nauke, mada je ono puno beskrajno relevantnih socijalnih zbivanja, a nauka je u velikoj teorijskoj krizi, kako s obzirom na koncepte tako i na metode, jer se velikom brzinom razvijaju sasvim novi i neočekivani procesi u svjetskom društvu, za koje sociologija nema adekvatne koncepte i metode istraživanja. Taj paradoks izražava dvije stvari. S jedne strane, stvarni status sociologije kao nauke, a to je njen dominantno teorijski i ideološki status, činjenicu da je ona opet u fazi teorijskog uobličavanja i dokazivanja da postoji kao nauka. S druge strane, ovaj paradoks množine udžbeničke literature o sociologiji kao nauci (od kojih samo dva udžbenika zrače dovoljnom dozom kompetencije i svježinom novijih ideja) i potpunog nedostatka konkretnih istraživanja društva, izražava ne samo stanje u nauci nego i stanje u društvu. Tako smo nedavno dobili obiman metodološki priručnik, koji sadrži kompilaciju svega što se u literaturi može naći o tom pitanju, ali ni taj priručnik nema nikakve veze ili potvrde u stvarnim istraživanjima, jer ona uopće ne postoje, te je on prazan govor i referiranje nčega što nema nikakvo značenje i vezu sa životom nauke ili društva. Stanje naše nauke, pa i sociologije je istovjetno sa stanjem u društvu, a to je stanje planirane i proizvedene anarhije i neznanja, koje se proteže i na polje nauka, u kojem površnost i imitirati znanja raznih vrsta trebaju omogućiti slobodno i od naučne kritike pošteđeno prekranje društvenih organizama i stanja u ovom društvu. Ono što se zbiva jest, od svake nauke i kritične misli izolirano, bacanje cijelih slojeva društva u stanja u kojima se nisu nalazila, bacanja masa ljudi u bijedu i malog broja ljudi u iznenandno bogatstvo, stanje prenošenja svojina svih vrsta u druge ruke, i to

nasilnim sredstvima državne intervencije i kriminalizacije društva i politike do krajnjih granica. Naravno, takvom programu djelovanja javnih faktora vlasti i politike nikako ne bi odgovarala jedna ozbiljna i slobodna nauka o društvu, jedna naučno utemeljena i kritički raspoložena sociologija. Ona bi, ako išta, barem autoritetom nauke ukazala na ono što se događa i time *eo ipso* postala značajan faktor stanja društvene svijesti, a kao posljedica i političke svijesti i moguće akcije s ciljem poboljšanja općeg stanja društvenih odnosa. To je tajna koja objašnjava zbog čega su ovo društvo, i politika koja stoji u njegovoj osnovi, nauku osudile na umiranje. Što se zbiva s naukom u cjelini - zbiva se i sa sociologijom. Njoj je dozvoljeno da egzistira samo kao opće apstraktno znanje o društvu i ništa više. Upravo to da je sociologija svedena ponovo na neku vrstu zamjene za marksizam ili na ideološko-vaspitni dril pokazuje koliko je sadašnje stanje društva nenormalno i koliko je orijentirano politički i ideologijski, a protiv nauke. Ali šta je tu je, treba samo znati da dok postoji makar ideja o slobodnoj nauci i dok se ta ideja izlaže i obrazlaže na adekvatan način i na nivou savremenih spoznaja o sociologiji i društvenoj stvarnosti, a takvih izlaganja ima, ima nade. Ako je evropska nauka u naše krajeve došla sa austrougarskom vladavinom, te ako je njen logičan razvoj bio prekinut promjenama u vezi s Prvim svjetskim ratom, te ako je novi početak krajem tridesetih godina bio prekinut Drugim svjetskim ratom, ovaj treći početak, koji je nužno ostvariti zbog poraznog utjecaja agresije i rata izazvanog raspadom Jugoslavije, mogao bi, pod sretnijim okolnostima, biti onaj konačni pravi početak razvoja nauke, pa i sociologije kod nas. Nije nužno da se nama događa «vječno vraćanje istog».